

२५. मानव कल्याणासाठी तथागत गौतम बुद्धाची मानसशास्त्रीय प्रयोगशाळा

शशिमोहन राजाराम सिरसाट

संशोधक, पालि विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

प्रा. डॉ. मनोहर सिरसाट

मार्गदर्शक, विभागप्रमुख, पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभाग आणि संशोधन केंद्र बलभीम महाविद्यालय, बीड.

प्रा. डॉ. बालाजी एम. गव्हाळे

पालि विभाग, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर, महाविद्यालय राणीसावरगाव ता. गंगाखेड, जी. परभणी.

सारांश

मानव कल्याणासाठी तथागत गौतम बुद्धानी उपचारत्मकरित्या मनोविश्लेषणातून समस्या जाणून घेतल्या. त्यांनी चार आर्यसत्यांची संकल्पना मांडली. चार आर्यसत्य म्हणजे विघ्नात दुःख, आहे, दुःखाला कारण आहे, दुःख नष्ट करता येते, दुःख नष्ट करण्याचे विविध मार्ग आहेत. मानवाच्या समस्या जाणून घेण्यासाठी तथागतांनी गृहत्याग केला व परिव्रज्जा धारण केली आणि विघ्नालाच मानसशास्त्राची प्रयोगशाळा समजून सूक्ष्म निरीक्षणातून मानवाच्या समस्या जाणून घेतल्या. तथागतानंतर विविध सामाजिक सिद्धांत मांडण्यात आले. त्यामध्ये प्रामुख्याने वॉल्टर वालेस यांचे १९६९ चे वर्गीकरण आहे. सामाजिक परिवर्तन आणि संतुलनाकरीता पंचशिल, अष्टांगिक मार्ग, दसपारमिता हे महत्त्वपूर्ण उपाय सामाजिक परिवर्तनासाठी तथागतांनी सांगितले. 'पुंगल पञ्चति' या ग्रंथातून व्यक्तिस्वभावाचे वर्णन त्यांनी दहा प्रमुख भागातून केलेले असून ३९० व्यक्तींच्या विविध प्रवृत्ती सांगितलेल्या आहेत. आधुनिक मानसशास्त्रात हिप्पोक्रेटस यांच्या व्यक्तीमत्त्व वर्गीकरणाशिवाय तथागतांनी थेरगाथा, थेरीगाथा, जातककथा, आणि त्रिपिटकामधून भिक्खू-भिक्खूणी यांच्या वैशिष्ट्यांचे वर्गीकरण इतंभूत केलेले आहे. तेव्हा डॉ. सिग्मंड फ्राईडच्या अगोदर मनोविश्लेषणाचे आद्य पुरस्कर्ते तथागत गौतम बुद्धच आहेत. असे मला वाटते.

बीज शब्द : रोहिणी नदीच्या पाण्याचा वाद, वॉल्टर वालेसचे वर्गीकरण, सामाजिक सिद्धांत, तथागतांचा अष्टांगिक मार्ग व पंचशिल, हिप्पोक्रेटस, डॉ. सिग्मंड फ्राईड, डॉ. अल्बर्ट एलिस. सिद्धांत

प्रस्तावना

सिद्धार्थ गौतम बुद्धानी गृहत्याग केला तेव्हा सामाजिक परिस्थिती चांगली नव्हती. त्यावेळी अनागोंदी अत्याचार आणि सामाजिक विषमता होती. रोहिणी नदीचे पाणी शाक्याने घ्यायचे की कोलियांनी हा सुद्धा एक वाद मोठा होता. अशा परिस्थीवर सिद्धार्थ गौतमाने चिंतन केले. आपणच या साठी उपाययोजना करायला पाहिजे असे मत त्यांचे झाले. त्यांनी तपश्चर्येतून दिव्यज्ञान मिळविल्यानंतर त्यांनी पहिले धम्मचक्र प्रवर्तन पंचवर्गीय भिक्खू संघास सारनाथ येथे दिले. भिक्खूंना त्यांनी शीलमार्ग आणि विशुद्धीमार्गाचे तत्वज्ञान आणि सिद्धांत सांगितले. मानवाच्या कल्याणासाठी तथागत गौतम बुद्धानी पंचशील,

प्रकार्यात्मक-संरचनात्मकवाद, विनियम संरचनात्मकवाद, संघर्ष संरचनात्मकवाद, जनांकिकीवाद, प्रतिकाल्मक आंतरक्रियावाद, सामाजिक क्रियावाद, प्रकार्यात्मक अनिर्यावाद, प्रौद्योगिकवाद अशा प्रकारचे वर्गीकरण केलेले असून "त्यांनी संघर्ष संरचनात्मकवाद यामधील संकल्पना मांडताना म्हटले. सामाजिक जीवनात भाग घेणाऱ्या दोन किंवा अधिक घटकामध्ये विनियम होत असल्यामुळे संरचना निर्माण होत नाही तर विघटन देखील घडून येण्याची शक्यता असते. अशा प्रकारे समाजशास्त्रीय चिंतन करताना सामाजिक संघर्ष निर्माण होऊन विघटन होते."

सिद्धार्थ गौतम बुद्ध संघाचे सभासद होऊन आठ वर्षे झाली होती. त्यांच्या जीवनातील एक प्रसंग आहे. "शाक्यांच्या राज्याच्या सीमेली लागून कोलियांचे राज्य होते. रोहीणी नदीमुळे ही दोन्ही राज्ये विभागली होती. रोहीणी नदीचे पाणी शाक्य व कोलीय हे दोघेही आपापल्या शेतीकरीता वापरत होते. रोहीणी नदीचे पाणी प्रथम कोणी व किती घ्यावे याबद्दल प्रत्येक सुगीच्या हंगामात त्यांचा वाद नेहमी होत असे. या वादाची परिणती भांडतात व काही प्रसंगी मारामारीत होत असे." अशा प्रसंगी सिद्धार्थ गौतमांनी जो गृहत्याग करून परित्त्रजा स्विकारली ती केवळ समाजशास्त्रीय असंतुलन निर्माण झाल्याने तेव्हा सामाजिक संतुलन केवळ मनोविश्लेषणातूनच होऊ शकते. यासाठी विद्याच्या कुटुंबात काय समस्या आहेत. याविषयी माहिती अनुभवाद्वारे सिद्धार्थ गौतमास घेणे गरजेचे होते. त्यांनी विविध घटना प्रसंग वितंडवाद, द्वेष, मत्सर, लोभ व्यसनाधिनता यावर उपाय जर शोधायचे असतील तर सर्वप्रथम आत्मविश्लेषण गरजेचे आहे. स्वअनुभूतीद्वारे ज्ञान संपादन करूनच आपणास उपाययोजना करता येतील. अशा प्रकारचा मानवल्याणासाठी अनुकूल विचार त्यांच्या मनात आला आणि त्यांनी मिळविलेल्या ज्ञानातून सतत ४५ वर्षे समाजाचे कल्याण होईल अशाप्रकारे उपचारात्मक उपदेशास सुरुवात केली. दिव्यज्ञान प्राप्त करून पुढे त्यांनी पंचवर्गीय भिक्खूंना सारनाथ येथे पहिले प्रवचन दिले. त्यांना शिलमार्गे आणि विशुद्धी मार्गांविषयी सांगताना अष्टांगिक मार्गाचा उपयोग निश्चितच सामाजिक संतुलन राखण्यासाठी होऊ शकतो. असा विचार त्यांनी मांडला आणि अष्टांगिक मार्ग म्हणजे सम्यक दृष्टी, सम्यक संकल्प, सम्यक वाचा, सम्यक कर्मात, सम्यक आजीविका, सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृती, सम्यक समाधी या आठ महत्त्वाच्या तत्त्वानुसार समाजातील ज्या ज्या अप्रिय अकुशल घटना घडतात त्याचे निराकरण या अष्टांगिक मार्गाद्वारे निश्चितच होऊ शकते असा विश्वास त्यांना वाटला. आज या मार्गाने जो समाज, समाजातील वर्ग तत्त्वाचा अवलंब करतील त्यांना त्यांच्या जीवनात निश्चितच समस्यामुक्त, व्याधीमुक्त होती येईल. आणि मानवाचे व समाजाचे मानसीक आरोग्य व सामाजिक आरोग्य चांगले राहिल. याशिवाय तथागत गौतम बुद्धांनी सूक्ष्मनिरीक्षणातून मनुष्याचे स्वभाव विशेषाचे देखील निरीक्षण केले आणि अभिधम्मपिटकातील चौथ्या क्रमांकाचा ग्रंथ 'पुगल पञ्जति' यामध्ये मनुष्य स्वभावाचे प्रमुख दहा विभाग करून जवळपास ३९० स्वभावाच्या विविध प्रवृत्ति सांगितल्या ज्या प्रवृत्ति समाजाला अनुकूल असतात. त्यामधून सामाजिक विकास होत असतो. सामाजिक स्थिरता निर्माण होत असते. जाती-जाती, समाज, धर्म, यामध्ये सलोखा निर्माण होत असतो. आणि ज्या प्रवृत्ति समाजाला विघटनाच्या व संघर्षाच्या दिशेने घेऊन जाण्यास कारणीभूत ठरतात अशा देखील व्यक्ती स्वभावाच्या प्रवृत्तिविषयी त्यांनी, बौद्ध ग्रंथामधून विचार मांडलेले आहेत. पुगल पञ्जति या ग्रंथात चार प्रकारच्या मनुष्य स्वभावाविषयी विवचेन करताना सांगितले आहे. काही व्यक्ती अंधाराकडून अंधाराकडे जाणारे काही अंधाराकडून प्रकाशाकडे

तथागत गौतम बुद्धांनी केला. त्याचप्रमाणे डॉ. अल्बर्ट एलिस यांनी विवेकनिष्ठ मानसोपचार शास्त्राची संकल्पना मांडली. एलिस यांनी दुःखवादाविषयी तत्त्वज्ञान मांडले, परंतु तथागत गौतम बुद्धांनी केवळ दुःखवाद सांगितला नसून त्यासोबतच चार आर्यसत्याची संकल्पना मांडलेली असून दुःख निरोधाचे विविध मार्ग सांगितलेले आहेत. अशाप्रकारे मानवकल्यासाठी तथागतांची मानसशास्त्रीय प्रयोगशाळा म्हणजे त्रिपिटक होय.

संदर्भ सूची

- १) डॉ. एस. आर., तोष्णीवाल उच्च स्तर समाजशास्त्रीय सिद्धांत पिंपळपुरे अँड पब्लिशर्स नागपूर, जुलै २००१, पृ. २५, २६, २७, २१४
- २) डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर अनु. घनश्याम तळवटकर, प्राचार्य म. भि. चिटणीस, शां. शं. रेगे, भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, २००७, पृ. २४
- ३) प्रा. डॉ. भदन्त एम. सत्यपाल, अभिधम्मपिटक पुगल पञ्जति, प्रथम आवृत्ती, २००६, पृ. २८
- ४) प्रा. र. वि. पंडीत, डॉ. अ. वि. कुलकर्णी, डॉ. च. वि. गोरे, सामान्य मानसशास्त्र, पिंपळपुरे अँड पब्लिशर्स नागपूर, द्वितीय आवृत्ती, जानेवारी २००४, पृ. २८०
- ५) कि. मो. फडके, अंजली जोशी, अल्बर्ट एलिस, विचार दर्शन, शब्द प्रकाशन, मुंबई, तिसरी आवृत्ती, नोव्हेंबर २०१८, पृ. ३८

